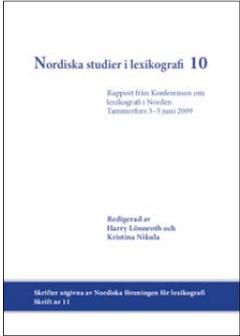

NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel:	Begreppet Början - En begreppsstyrd undersökning av det svenska ordförrådets förändring under 500 år	
Forfatter:	Sven Lange	
Kilde:	Nordiska Studier i Lexikografi 10, 2010, s. 299-312 Rapport från Konferens om lexicografi i Norden, Tammerfors 3.-5. juni 2009	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive	

© Nordisk forening for lexicografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i lexicografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

SVEN LANGE

Begreppet Början

En begreppsstyrd undersökning av det svenska ordförrådets förändring under 500 år

Every concept has a lexicon. How this lexicon changes over time is the main focus of this article. The concept of Beginning is investigated over a period of 500 years. All words in the lexical field, both the living and the obsolete ones, are represented in the study. A method consisting of several steps is presented to reach the “profile” of the concept and to grasp the interaction of first elements (i.e. prefixes and adverbs) and roots over time.

Nyckelord: språkhistoria, ordförråd, begrepp, lexikal förändring

Inledning

Svenskan är ett språk vars ordförråd med någorlunda betryggande kodifierad säkerhet kan studeras över en tidsperiod på cirka ett halvt årtusende. Ordförrådets förändring tar sig då två uttryck. Ord och betydelser kommer till, och ord och betydelser försvinner. Språket har lidit två slags lexikala avtappningar under vår studerade period (ca 1520–1930). Ord har försvunnit i sin helhet (*orddöd*) och ännu existerande ord har mist någon eller några av sina betydelser (*betydelseförlust*).

För att studera denna grundläggande dynamik (eller snarare kinematik) vill jag pröva att utgå från *hela ordförrådet* (såväl det döda som det levande) och för det andra ta utgångspunkten i ordens *betydelser*. Metodiskt är detta förenat med åtminstone två villkor. Det ena är att vi måste ha en ändamålsenligt strukturerad databas över ”hela” ordförrådet under tidsperioden och det andra är att vi måste ha ett begreppssystem som är överordnat de enskilda betydelserna.

Material – ”hela” språket under en längre tidsperiod

I den här undersökningen representeras det levande ordförrådet av orden i Sven Casper Brings ordbok, tryckt 1930 och digitaliserad i Thesaurus Lex (Lange & Törnqvist 2003). De döda orden och betydelseförlusterna hämtar vi i en elekt-

ronisk version av Fredrik August Dahlgrens *Glossarium* (Dahlgren 1914–1916, Lange 1992). Även den ingår i Thesaurus Lex-komplexet.

Dahlgrens nusvenska ekvivalenter, cirka 22 000 poster, har placerats in i begreppsklasserna (Lange 1992). Dahlgrens obsoleta ord har helt enkelt lagts in på de platser i systemet där hans nusvenska ekvivalenter är placerade i Brings begreppsordbok. På så vis har vi för varje begreppsklass tillgång såväl till det levande (Bring) som det döda (Dahlgren) ordförrådet, och därmed har vi fått den grund att stå på som vi anser vara förutsättningen för att bygga upp de eftersökta profilerna för varje begreppsklass.

I den här undersökningen granskar vi begreppsklassen 66 Början.

Metod

För att kunna skapa en lexikal profil av en begreppsklass måste vi utföra en serie såväl maskinella som manuella procedurer. Det första steget blir att etablera begreppsklassens ”hela” ordbestand, begreppslexikonet. Den andra åtgärden blir att avskilja förleder och härigenom upprätta två slags ”kataloger”, en av förleder (prefix och adverb) och en av vad som här i artikeln kallas ”rötter”. Som ett särskilt steg kan vi om vi så vill plocka ut de romanska lånorden och upprätta en katalog av lånord (Lange 2000). Som fjärde och sista steg försöker vi att fånga ”kinematiken” (mer därom nedan) i begreppsklassen sådan den framstår genom en jämförelse mellan det levande och det döda ordbeståndet.

Resultat

Steg 1 – levande och dött

Det första vi gör är att etablera det levande och det döda ordmaterialet. I databasen ligger Brings systematiska makrostruktur som har försetts med paragrafnummer och dennes alfabetiska åtkomststruktur. Där ligger också Dahlgrens hela alfabetiska lemmalista med dess ekvivalenter (”översättningsglosor”) taggade efter Bring. Tabell 1 visar begreppsklassens paragrafer med det levande ordförrådet (Bring) i vänsterspalten. Orden till höger återger sökresultatet i Dahlgren där dennes översättningsglosor (inom parentes) således begreppsklassificerats genom matchning med Brings ord. Så till exempel har det döda ordet *födsla* taggats för de begreppsklasser som Bring angett för Dahlgrens nusvenska ekvivalent *födsel*.

Tabell 1. Levande och dött ordförråd i begreppsklassen 66 Början. Kursiverade ord i vänsterkolumnen anger att ordet återfinns som Dahlgrens ekvivalent (inom parentes efter likhetstecknet) i högerkolumnen.

Levande	Dött
<p>s1 66 Början; <i>begynnelse</i>, orsak, uppkomst (-slag), (till-)stymmelse, antydan, <i>spår</i>, rudiment, atom, element, embryo, <i>frö</i>, knopp, ägg, rot, <i>foster</i>, vagga, <i>barndom</i>, <i>upp-hov</i> (-rinnelse), <i>härkomst</i>, <i>källa</i>, <i>föd-sel</i> (-else), tillblivande, tillkomst (-sätt), <i>ursprung</i>, <i>börd</i>, genesis, utgångspunkt, ur-ämne (-folk, -innevånare, -språk, -tid, -typ), inkunabler;</p>	<p>födsla (= födsel), utsprung, utsprång (= ursprung, upphov, härkomst), utbörd (= börd, härkomst), ursprång (ursprung), tecken (= spår), säd (= frö), spör (spår), holk, hålk (= källa i en träskartad omgivning), födsla (= födsel, barnsbörd), föding (= foster), fotspår (= spår), börd (= foster), begynsel (= begynnelse), begynning (= begynnelse), (barnung = stadd i barnåldern), (barnsben = av/från barnsbenen, från barndomen), avkomst (= härkomst)</p>
<p>s2 uppräning, <i>utkast</i>, skiss, kontur (-teckning), ytterlinje, för-arbete (-beredelse), <i>ansats</i>, im-puls, <i>förslag</i>, anbud, initiativ, <i>grund</i> (-element, -läggning, -läggare), anlägg-ning (-are, -ningskostnad), till-(<i>före-</i>)tag, ban-(<i>väg-</i>)<i>brytare</i>, på-hitt, förelöpare, städsel, handsöl;</p>	<p>botten (= grund, fäste), kåre (= ansats, infall), förstäck (= utkast, skiss, ritning?), förnäming (= företag), företäkt (= företag), framsättning (= framställning, förslag, proposition), begynning (= företag), banbräckare (= vägbrytare)</p>
<p>s3 ny-börjare (-begynnare, -komling), debut (-ant), förstling, förstlings-arbete (-dikt, -för-sök), jungfrutal, rampfeber, in-(an-, till-)träde, <i>in-augurering</i> (-<i>vigning</i>);</p>	<p>invigsel (= invigning)</p>
<p>s4 inledning, ingress (-ord), introduktion, preludium, uvertyr, ridåöppning, <i>gryning</i>, grynings-strimma (-tid), <i>dagning</i>, (sol-)uppgång, morgon, (<i>upp-</i>)<i>väckelse</i>, utbrott;</p>	<p>upprörelse (= uppväckande), morgonlysning (= dagning), ingång (= inledning, början), grynne (= gryning)</p>

<i>Levande</i>	<i>Dött</i>
s5 uppbrott , start, <i>avfärd, an-lopp</i> (-fall, -grepp), schackdrag, <i>åtgärd</i> , mesyr, tillskapning;	bad (= anfall), åtlopp (= anlopp), tilltastning (= antastande, angrepp, tillgrepp), tillsättning (= ansättande, anfall), tillgård (= tillgörande, åtgärd), lopp (= anfall, stormning), ingrepp (= angrepp), anstöt (= anfall), anridande (angrepp till häst), angrip (= angrepp), anfäktan, anfäktning (= anfall), anfart (= anlöpning, anfall), anfang, anfång (= anfall, angrepp), avväg (= bortväg, avfärd, bortfärd), (jfr avfärdiga = avfärda)
s6 för-hand (-post, -trav, -trupp), blänkare, <i>ledning</i> , primus, <i>spets, huvud, hjässa, topp</i> , initial-(begränsnings-)bokstav, initial, alfabet, ABC, grammatika;	topp (= huvud, hjässa), näbb (= näbbformig spets), ledsn (= ledning), ledelse (= ledning), kännefana (= förtrupp, förpost), kulle (= topp, spets), hövd (= huvud), virvel (= hjässa), huvudknopp (= huvud m.a.), förvakt (= förtrupp, förpost), flur (= huvud), anförsel (= ledning, handledning)
s7 in-gång (-lopp, -skeppning, -släppning, -strömning), inkörspport, por-tik (-tal), <i>port</i> (-gång, -lucka, -valv), grind, <i>dörr, tröskel, mynning, öppning, mun</i> , läpp;	öppna, öppnad (= öppning), övertröskel (= dörrgåta), åminne, åmynne (= mynning, åmynning), tillträd (= ingång), svyll (= tröskel), os (= mynning), luka (= port, dörr?), krypdör (= låg dörr), glänt(a) (= öppning), gap (= öppning), gam (= mun), borgareled (= slottspport), anträd (= ingång, början, anledning)
s8 framsida , <i>förstuga</i> , (ytter-)farstu(-ga), <i>vestibul</i> , bottenvåning, <i>bård, kant, rand, brädd</i> , bryn, utsprång, gräns, <i>strand, panna</i> , titel-blad (-vinjett).	änne (= panna), stjerna (= panna), stad (= kant, list), sjöbredd (= sjöstrand), passement, possement (= bård, bräm, frans), landsände (= landsgräns), lagg (= kant, brädd av ett kärl), gränsa (= gräns), förplats (= vestibul), farstuga (= förstuga), bredd (= brädd, randmarginal), borda (= bård, bräm) (jfr borda v. = förse med bård, kanta), bislag (= förstuga, förstugukvist), barfred (= förstuga)
v1. börja (från början), <i>begynna, upp-stå</i> (-rinna, -välla, -spira, -blomstra, -skjuta), <i>bilda sig, komma till världen (i dagen, i ljuset, till synes), uppdyka, gry, dagas, bräcka, in-bryta, skåda dagen (ljuset), utbrista</i> , gå av stapeln, framflöda, ut-sippa (-spinna sig);	yppas (= uppstå, uppkomma), yppa sig, öppna sig (= uppstå), utporsa (= utbrista), uppstiga (= uppstå), uppsjuda (= uppvälla), uppkomma (= komma i dagen, bli känd), uppbrista (= uppvälla), morgas (= bli morgon), infalla (= inbryta, intränga), häfva an (= begynna), häfva upp (= börja), gryna, grynnas (= gry), förhäva

<i>Levande</i>	<i>Dött</i>
	sig (= uppstå, upphäva sig, uppstå, uppkomma), endstå, entstå (= uppstå, uppkomma), arta (= bilda, tillskapa), anhäva (= börja, uppkomma), anhäva (= begynna, anställa, anstifta), angå (= börja), anfånga (= börja, företaga), anfå (= börja), anbryta (= inbryta)
v2 på-börja (-begynna), föranleda, inleda, in-varsla, inaugurerera, förbereda, röja väg, <i>in-låta sig</i> på, taga itu med, taga första steget, sätta i gång (i verket, i omlopp), lansera, starta, <i>bryta upp</i> , <i>anträda</i> , giva sig i väg, <i>gå ombord</i> , embarkera, inskeppa sig;	yppa sig, öppna sig (= inlåta sig), uppslå (= bryta upp), uppbräcka (= bryta upp), skeppstiga (= gå om bord), låta sig in till (= inlåta sig med, beblanda sig med), angå (= anträda)
v3 (till-)skapa, bringa till stånd, <i>åstadkomma</i> , <i>grund-a</i> (-lägga), <i>anlägga</i> , <i>upp-rätta</i> (-sätta), införa, <i>frambringa</i> , <i>uppväcka</i> , väcka (kalla) till liv, <i>avla</i> , <i>föda</i> , <i>iståndsätta</i> ;	uppröra (= uppväcka, åstadkomma), uppresa (= uppväcka), uppkomma (= åstadkomma, komma upp med), uppkasta (= uppsätta), uppjaga (= åstadkomma), uppfärda, uppfärdiga (= iståndsätta), underbygga (= grundlägga, inrätta), tyga (= åstadkomma, giva), tvilla (= föda tvillingar), spisa (= föda, nära), pålägga (= anlägga, ta på sig), härkomma (= åstadkomma), göra (= skapa, frambringa, bereda), grundfästa (= grunda, grundlägga), försätta (= uppsätta, stegra), förfara (= åstadkomma), föda (= avla), färda (= sätta i stånd), fundera (= grunda, grundlägga), erlägga (= anlägga, använda), bygga (= skapa, bilda), besätta (= uppsätta, jfr besäten = uppsatt), beskaffa (= bereda, åstadkomma), bejaga, bejåga (= vinna, erhålla, åstadkomma), begå, begånga (= tillstålla, åstadkomma, bedriva, utföra, uträtta, förrätta), barna (= få barn), anrigta (= åstadkomma, ställa till), avfödas (= födas, alstras, åstadkommas
v4 gå (stå) i spetsen , visa väg, <i>inviga</i> (i), introducera, gå i täten, <i>leda</i> , anförä, bryta isen, taga upp psalmen, resa sig, gå över Rubikon, öppna balen (elden, sammanträdet);	viga (= inviga), (jfr vigung = invigning), (vigelse = invigning), anleda (= leda, föranleda, förleda)

<i>Levande</i>	<i>Dött</i>
v5 debutera , draga upp ridån.	-
a1. främst , <i>först</i> , ursprunglig, <i>jungfrulig</i> , preliminär, rudimentär, embryonal, gryende;	pigelig (= jungfrulig), begynneligen (= först, för det första)
a2 med-född (-skapad), <i>anboren</i> , <i>bördig från</i> , <i>förfödd</i> , välbördig, <i>ur-tida</i> (-språklig, -åldrig);	ättboren (= bördig), uråld (= uråldrig), påfödd (= medfödd), infödd (= medfödd), inbunden (= medfödd?, ingrodd?), förfödsla (= egenskapen att vara förfödd), (förfödling, förfödning = förfödning), arild (= från uråldrig tid), anskapad (= medskapad, medfödd), anfödd (= anboren, medfödd)
a3 till en början , ursprungligen, i förstone, först och främst, inledningsvis, i lindan, på traven, i gång, i första ledet, ånyo, omigen, på ny bog (kula).	-

Begreppsklasslexikonet representerar begreppsklassens idéinnehåll. Avgränsningen av detta idéinnehåll kan enbart grovt anges indirekt genom en närmare analys av begreppsklasslexikonet. Begreppsklasslexikonet är stätt i ständig förändring. Ord och betydelser tillkommer och försvinner hela tiden och därmed kan begreppsklassernas gränser aldrig fixeras.

Varje begreppsklass består av ett antal paragrafer (onummerade hos Bring men numrerade här) inledda av ett nyckelord. Paragraferna representerar olika aspekter av begreppet. Ju fler paragrafer desto fler aspekter har lagts på begreppet. De allra mest centrala orden är de som ligger i de första paragraferna i respektive ordklasskategori, det vill säga s1-, v1- och a1-paragraferna. I den första s-paragrafen (s1) står också begreppsklassnamnet som första ord.

Från nyckelorden i varje paragraf följer sedan en sekvens av synonymer. I dessa sekvenser insprängs även "ontologiska ord" som utgör lösare, mer associativt, metaforiskt anknutna element till begreppet än de logiskt underordnade synonymerna. De ontologiska entiteterna hämtar lexikografen från en rad domäner och lägger in dem i paragraferna utan att på något sätt markera dem.

Lösryckta kan de verka förbryllande (som att ordet *potatis* ligger i begreppsklassen Trindheter eller som att *mustasch* ligger i begreppsklassen Skrovlighet). Men i sin kontext – och inget ord i thesaurusen skall egentligen ses kontextlöst – ter de sig motiverade och begripliga som led i en associativ sekvens.

Det ontologiska inslaget i paragraferna är ytterst en fråga om lexikografens urval. Brings urval betingas av Rogets och eventuellt andra förlagors (tyska?) urval. Det ontologiska urvalet är att betrakta som mer kulturellt och tidsbundet än det logiska och kan därför starkt ifrågasättas om det överhuvudtaget ska vara med i en analys som arbetar med ett ordmaterial hämtat från en så lång tidsperiod som femhundra år. I en tidigare artikel i ämnet (Lange 2000) valde jag att hålla det utanför men här vill jag pröva vilka konsekvenserna blir att ha det med. Att utmönstra de ontologiska entiteterna är heller inte helt lätt.

Till synonymer skulle vi kunna räkna de ord som följer på paragrafens nyckelord och som något så när klarar ett utbytetest, till exempel s1: *början* – *begynnelse*, s2: *uppränning* – *utkast*, s3: *nybörjare* – *debutant*, s4: *inledning* – *ingress*, s5: *uppbrott* – *start* och så vidare. Ord som inte klarar utbytetestet är ontologiska och metaforiska till sin natur. Sådana ord kunde vara *atom*, *embryo*, *knopp*, *ägg*, *rot*, *foster* och *vagga* i s1-paragrafen.

Steg 2 – avskiljning

I vårt andra steg sker vad vi här kallar ”avskiljningen”. Den kan göras mer eller mindre detaljrik. För vårt syfte är det fullt tillräckligt att avskilja *förleder* (prefix och adverb) och *fraser*. Suffixen är tämligen oviktiga i sammanhanget. Förlederna däremot kodar in betydelser på ett helt annat sätt än suffixen och det är ju det som är relevant för begreppsklassprofilen. Suffixen har mest att göra med ordets ordklassstillhörighet, vilken är av mindre vikt för profilen. Avskiljningen av förleder görs maskinellt med hjälp av en stopplista. Tabell 2 visar hur vi avskiljer förleder och fraser i det levande ordförrådet av begreppsklassen 66 Början.

Avskiljningen kan som påpekats gå längre. De romanska lånorden kan eventuellt identifieras och listas separat i en förteckning av lånord. I tabell 2 skulle exempelvis ordet *rudiment* placeras i en katalog av romanska lånord (t.ex. *atom*, *debutant*, *element*, *embarkera*, *embryo*, *genesis*, *inaugurera*, *ingress*, *initial*, *inkunabel*, *lansera*, *introduktion*, *preludium*, *rudiment*, *uvertyr*, *vinjett*). Detta steg tar vi inte här.

Tabell 2. Exempel på avskiljning av förleder och fraser i det levande ordförrådet av begreppsklassen 66 Början (s1, v1 i vänsterkolumnen = numrerade paragrafer)

<i>prefix/adverb</i>	<i>rötter + suffix</i>	<i>fras</i>
s1		
	början	
be	gyn(n)else	
	orsak	
upp	komst	
upp	slag	
till	stymmelse	
an	tydan	
	spår	
	rudiment	
		osv
v1		
	börja	
		börja från början
be	gynna	
upp	stå	
		osv

Steg 3 – profil

I det tredje steget försöker vi skapa en profil för vår begreppsklass.

Begreppsklassen Början består av sammanlagt 15 paragrafer: 8 s-paragrafer, 5 v-paragrafer och 3 a-paragrafer, det vill säga en ganska aspektrik begreppsklass. Paragrafernas nyckelord markeras med fetstil i vänsterkolumnen i tabell 1. De centrala orden i det levande ordbeståndet är *början* (s1), *börja* (v1) och *främst* (a1).

Rotkatalog och förledskatalog samverkar ganska tydligt i begreppsklassen Början. Förledskatalogen för begreppsklassen innehåller följande (helt maski-

nellt) avskilda element: *an, av, be, fram, främst, för, föran, förbe, före, först, här, in, istånd, med, ny, nybe, om, på, påbe, till, upp, ur, ut, väl, ytter, åstad, åt*.

Många rotelement är neutrala och polysema. Tag till exempel verb som *föra, gå, komma, lägga, sätta* och så vidare. De får sin begreppsliga innebörd angiven av förleden (*in-föra, an-gå, upp-komma, an-lägga, upp-stå, an-sätta* osv.). Begreppsklassens betydelseinnehåll uttrycks då primärt av förleder – inte av rötterna i sig. Detta blir tydligt i det faktum att samma rötter/morfem (som *komma, stå, sätta* osv.) kan uppträda i andra begreppsklasser och där få helt motsatta innebörder genom andra förleder, så till exempel *fullkomna, avstå, avsätta* i begreppsklassen 67 Slut. Detta i sin tur indikerar att begreppsklassen Början i viss mån är betydelsemässigt styrd av förleder som ansätter ("taggar") orden med den betydelse som begreppet uttrycker.

Tydliga betydelsebärare bland förlederna är adverbena *fram, främst, först* och *ny*.

Begreppsklassens tankemässiga kärna, centrala idé, torde vara ett slags punkt eller linje i rummet eller i tiden som representerar *det första* av något och där något har sin utgångspunkt. Detta "första" kan representeras eller symboliseras av ontologiska element hämtade från en rad olika domäner: utveckling (*embryo, foster, barn, barndom* och sakordet *vagga*), växtliv (*frö*), djurliv (*ägg*), tidpunkt på dagen (*gryning, morgon*), naturfenomen (*soluppgång*), kropp (*hjässa, huvud, läpp* [början på munnen], *mun* [början på munhålan], *panna, näbb*) och naturlokal (*källa*).

"Början" tar sig också uttryck i Födande: *föda, avla, födelse*. Vidare har vi ord från Byggnad: *dörr, grind, port* (som alla går att öppna), *förstuga, vestibul* (= början på ett hus), *bottenvåning* (jfr *grund*). Ordet *tröskel* representerar en linje från vilken man kan skåda framåt.

Andra ord som innebär en gräns, en linje, en kant är *strand* (där land börjar om man befinner sig på sjön och där sjön börjar om man befinner sig på land) och *bård*. Vidare Musik i startpunktsbeteckningarna *preludium, uvertyr* samt Teater: *debut, ridå, rampfeber*. Kulturellt givna ontologiska entiteter är också startpunktsbeteckningar i skriftvärlden som *abc, alfabet, vinjett, anfang*.

Det ontologiska inslaget kan naturligtvis i framtiden förmeras genom metaforik. Ord tillkomna efter Bring och som kan tillföras begreppsklassen är till exempel *kick off, avspark, serve, startskott, klara-färdiga-gå* hämtade från Sport eller som det heter i Bring *Förlustelse*.

Thesaurusen uppsöker således olika domäner eller retoriska *loci* för begreppsklassen. Det ankommer på framtida forskning att mer ingående undersöka vilken metaforik som varit möjlig i respektive begreppsklass vid olika tidpunkter under den aktuella femhundraårsperioden.

Notabelt är också att ett startförlopp gärna symboliseras av rörelse- och handlingsverb som *brista* och *bryta* där ”plötslighet” och ”kraft” antyds. Men också av en del ”vattenflödande” verb *rinna*, *sippra*, *välla* med flera.

Steg 4 – kinematik

I det fjärde och sista steget ska vi jämföra det levande med det döda i begreppsklassen. Från vår samtids utsiktspunkt uppfattar vi skeendets slutresultat som antingen *orddöd* eller *betydelseförlust*: orddöd då ett ord försvinner ur språket, betydelseförlust då ett ord tappar en betydelse men fortlever i språket. Ordet kommer i sin gamla betydelse att bli uppfattat som en så kallad falsk vän.

I den här artikeln avser jag inte att diskutera *varför* ord eller betydelser försvinner. Jag går överhuvudtaget inte in på kontextuella faktorer som möjligen kan vara verksamma orsaker (jfr Keller 1994). Det vore kanske därför mer rätt att inte tala om begreppsklassens *dynamik* (metaforen hämtad från mekaniken) utan hellre om dess *kinematik*, det vill säga ett observerande av skeendet utan beaktande av dess orsaker. Däremot vill jag påstå att vi med den föreslagna metoden får ett helt nytt utgångsläge, ”ett framdukat bord”, för sådana kausalorienterade extralingvistiska betraktelser. Låt oss nu avsluta med en jämförelse mellan levande och dött i begreppsklassen paragraf för paragraf (jfr tabell 1).

Paragraf s1

Det levande ordet *början* har inga sammansättningar och har aldrig haft. Dess synonym *begynnelse* har ingått i ett flertal sammansättningar som förled men även som efterled i begränsad omfattning (*ny-begynnelse*, *regements-begynnelse*).

Det levande *begynnelse* har haft synonyma formvarianter *begynsel*, *begynning* (se s2-paragrafen). Det levande *födelse/födelse* har även det haft lika betydande formvarianter som försvunnit (*födsla*, *föding*). Ävenså för ordet *ursprung* kan vi notera avsmnade formvarianter – *utsprung* och *utsprång*. Det senare (*utsprång*) har alltså tappat betydelsen ’ursprung’ och i dag blivit en falsk vän med betydelsen ’tvärt framskjutande del särsk. av klippa el. byggnad’.

Vid jämförelser mellan levande och dött möter vi ofta fall där endera glosan är försedd med förled medan den andra saknar den. Ett sådant fall har vi i levande *börd* och döda *utbörd*.

En annan typ av formvariation är den där roten är densamma i de två glosorna men där förleden skiljer sig åt, som i *härkomst* och *avkomst*, där det se-

nare förlorat betydelsen 'härkomst' och därigenom blivit en falsk vän. I dag kan ordet bara användas i betydelsen 'avkastning från fastighet' (NEO).

Summerar vi vad vi hittills har fått fram genom vår granskning av s1-paragrafen kan vi notera följande fall av ren orddöd (hela ordet försvinner): *begynsel, begynning, födsla, föding, utsprung, utbörd*. De övriga är exempel på betydelseförluster i språket och där orden av nutida språkbrukare vid läsning av äldre texter lätt missförstås.

Paragraf s2

Även i s2-paragrafen lägger vi märke till att vissa formvarianter försvinner. Av de två orden *företag – företäkt* överlever bara det första.

Synonymkonkurrens kan ju naturligtvis även föreligga mellan formellt helt olika ord. Ordet *botten* kunde i äldre svenska ha betydelsen 'grund' vilken idag inte längre är möjlig. Olika ord (rötter) men ändå formellt likartade genom sin ordbildning är *vägbrytare* och *banbräckare*. Av de två överlever endast det för-ra.

Försvunna ord i s2-paragrafen är således *företäkt* och *banbräckare*

Paragraf s3

Att en upprensning sker i språket bland alltför många formvarianter ser vi även exempel på i s3-paragrafen. Segraren i variantkonkurrensen är *invigning* medan *invigsel* dukat under.

Paragraf s4

Återigen ser vi exempel på att ordförrådet inte så gärna håller sig med flera likabetydande variantformer. I s4-paragrafen överlever *gryning* medan *grynne* försvinner ur språket.

Av de för- och efterledslika orden *uppväckelse* och *upprörelse* således med samma prefix (*upp-*) och samma suffix (*-else*) men med olika rötter dör det senare ut helt.

Två helt olika ord föreligger i *dagning* och *morgonlysning*. Det senare dör ut. Troligen har det heller aldrig hunnit etablerats utan representerar bara en tillfällig (poetisk) ordbildning.

Försvunna ord ur språket är således: *grynne, upprörelse, morgonlysning*.

Paragraf s5

I språket har funnits åtskilliga ord synonyma till dagens *anfall*. Flera av dem har just haft förleden *an-* men kombinerad med olika rötter. Kvarstår gör *anfall* medan *anfäktan*, *anfart* dör ut. *Anfäktning*, *anfang*, *anfång*, *anstöt* tappar betydelsen 'anfall' och blir alla till falska vänner.

Tidigare har vi också mött exempel på att ett av de konkurrerande orden är försett med förled medan det andra saknar. Ett sådant fall har vi i *åtlopp* och *lopp* båda med betydelsen 'anfall'. Det senare kvarstår dock utan denna betydelse.

Vi har också synonyma ord med olika förleder men med samma rot: *anlopp* versus *åtlopp*, *åtgärd* versus *tillgård*, *angrepp* versus *ingrepp*, där den ena försvinner (*åtlopp*, *tillgård*) eller drabbas av betydelseförlust (*ingrepp*).

Simplexet *bad* tappar sin tidigare möjliga bildliga betydelse av 'strid', 'anfall'. Likaså ordet *tillsättning*.

Försvinner ur språket (orddöd) gör alltså: *anfäktan* (ej SAOB), *anfart*, *åtlopp*, *tillgård*; *angrip*. Kvarstår i språket men undergår *betydelseförlust* gör: *anfäktning*, *anfang*, *anfång*, *anstöt*, *ingrepp*, *bad*, *tillsättning* och *lopp*.

Paragraf s6

I den sjätte substantivparagrafen resulterar konkurrensen mellan formvarianter i att *huvud* respektive *ledning* slår ut sina konkurrenter *hövd* respektive *ledelse* och *ledsn*.

Här kan vi också konstatera att det isolerade simplexet *flur* i betydelsen 'hjässa' helt försvunnit (orddöd). Medan *virvel*, även det med betydelsen 'hjässa', kvarstår i språket men förlustig denna betydelse.

Ett fall av konkurrens mellan ord med samma förled men olika likabetydande rötter är den mellan *förvakt*, *förpost*, *förtrupp* (samtliga med dansk-tysk bakgrund). Det första blir med tiden obsolet. Ordet *kännefana* med ungefär samma betydelse 'förtrupp, förpost' försvinner ur det levande språket.

Orddöd har således drabbat följande: *flur*, *hövd*, *ledsn*, *ledelse*, *förvakt* och *kännefana*.

Paragraf s7

Som vi flera gånger sett leder formvariation inte sällan till orddöd. Ordet *öppning* har överlevt medan formvarianterna *öppna*, *öppnad* försvunnit ur språket. *Mynning* kvarstår medan varianterna *åminne* och *åmynne* betydelsemässigt fördunklats och kommit ur bruk.

Vissa betydelseförluster i kvarstående ord kan också noteras: ordet *glänta* förlorar betydelsen 'öppning', ordet *gap* mister sin betydelse av 'ingång' och ordet *led* i till exempel *borgareled* förlorar sin betydelse av 'port'.

Orddöd föreligger däremot i och med att simplexen *svyll* och *os* i betydelsen 'tröskel' respektive 'mykning' försvinner. (Ordet *gam* i betydelsen 'mun' saknas i SAOB varför en närmare analys av det utgår.)

Försvunna ord är således: *öppna/öppnad*, *åminne*, *svyll*, *os* och *led*.

Paragraf s8

Konkurrens mellan formvarianter föreligger i *förstuga* och *farstuga*. Det senare har enligt SAOB inte helt försvunnit men fått sin användning inskränkt (endast "vardaglig stil"). Av varianterna *bård* och *borda* i betydelsen 'kant' har det senare försvunnit.

Andra ord för 'förstuga' har varit *barfred*, *bislag* och i viss mån *förplats* (dock mer avseende en 'öppen plats'). Ordet *barfred* har genomgått betydelseförlust och betecknar idag enbart ett 'befäst torn'. Ordet *bislag* har försvunnit helt ur språket (dock i NEO som "äldre ord").

När det gäller ord för kroppsdel *panna* kan vi konstatera att *änne* har blivit rent arkaiserande och *stjärna* mist denna betydelse.

Tidigare existerade flera ord med betydelsen 'kant'. Vi kan notera *stad*, *lagg*, *borda* och det romanska *passement*. Efter orddöd och betydelseförluster kvarstår endast *kant* och möjligen *stad* i sammansättningen *stadkant* (textilier).

Som exempel på ord med gemensam förled men kopplad till olika rötter har vi *förstuga* och *förplats*. Det senare försvinner ur språket.

Sammantaget i s8-paragrafen har orden *borda*, *bislag*, *passement* och *förplats* helt försvunnit.

Paragraf v1

I den första av verbparagraferna kan vi se hur ett litet antal förleder och ett litet antal ordrötter skiftar och ingår nya kombinationer över tid. Förleder som *an-*, *in-*, *ut-* och inte minst *upp-* kombineras med verb som *brista*, *bryta*, *häva*, *komma*, *stiga*, *stå*, *sjuda/välla*.

Ord som *angå*, *förhäva sig*, *yppas*, *uppkomma*, *uppstiga* med flera drabbas av betydelseförluster och blir till falska vänner. Andra drabbas av orddöd och försvinner som *anhäva*, *endstå*, *gryna*, *morgas*, *öppa sig* med flera.

Här stoppar vi emellertid av utrymmesskäl vår granskning av paragraferna med konstaterandet att skeendet är ungefär det samma i de återstående. I

v2-paragrafen försvinner ordet *uppbräcka*, i v3-paragrafen försvinner *beskaffa*, *uppfärda*, *tyga*, *avfödas* och i v4-paragrafen försvinner *anleda*. I a-paragraferna kan vi notera följande ordförluster: *pigelig*, *begynnningen* i a1-paragrafen samt *anfödd*, *påfödd*, *uråld* i a2-paragrafen.

Sammanfattning

Om vi söker generalisera över vad vi observerat i vår närsynta besiktning av begreppsklassen Början, så skulle det kunna vara följande. I begreppsklassen ligger mer eller mindre likabetydande ord sida vid sida. Formellt kan de vara helt *olika* (utan vare sig förled eller rot gemensam) som *panna* och *änne*. De kan naturligtvis också – och det tycks vara det vanligaste – vara *lika* i något avseende. Likheten kan gälla en gemensam förled som i *anstöt* och *anfall* (s5), eller en gemensam rot som i *ingrepp* och *angrepp* (s5). Den kan också ta sig uttryck i rena formvarianter som i *begynnelse* och *begynsel*. Någon gång består olikheten i att en av synonymerna är försedd med förled medan den andra saknar den som i *utbörd* och *börd*.

Vi kan nu bland annat konstatera att uppsättningen av förleder samspelar med uppsättningen av rötter. Över tid (ca 500 år) ingås nya kombinationer med en tämligen begränsad uppsättning av förleder och rötter medan andra försvinner. Kontinuiteten är i och med detta påtaglig och förnyelsen märkbar men inte drastisk. Som krydda tillkommer de ontologiska, metaforiska inslagen men som tarvar en egen (idéhistorisk?) granskning.

LITTERATUR

- Bring, Sven Casper, 1930: Svenskt ordförråd ordnat i begreppsklasser. Stockholm.
- Dahlgren, Fredrik August, 1914–1916: Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt från och med 1500-talets andra årtionde. Lund.
- Keller, R., 1994: On language change: the invisible hand in language. London.
- Lange, Sven, 1992: En databaserad begreppsordbok för den äldre svenskan. I: Nordiske studier i leksikografi, red. av Ruth Vatvedt Fjeld. Oslo. S. 166–175.
- Lange, Sven, 2000: Tesaurusen i ordförrådsforskningens tjänst. Göteborg.
- Lange, Sven & Törnqvist, Lars, 2003: Thesaurus Lex: En ny svensk elektroniskt länkad thesaurus. I: Nordiske studier i leksikografi 6, red. av Zakarias Svabo Hansen & Anfinnur Johansen. Tórshavn. S. 181–190.
- Roget's Thesaurus, 1999. London.